

Г.А. ЧОРНА

Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини
вул. Садова, 2, м. Умань, Черкаська обл., 20300

**РІД *BATRACHIUM* (DC.) S.F. GRAY
(*RANUNCULACEAE*) У ФЛОРИ УКРАЇНИ**

Ключові слова: *Batrachium*, таксономія, Україна

За різними даними для флори України наводяться від п'яти [20] до дев'яти [10] видів роду *Batrachium* (DC.) S.F. Gray. Досить складною є таксономічна та номенклатурна синоніміка *Batrachium aquatile* (L.) Dumort та *B. trichophyllum* (Chaix) Bosch. Окремі автори [9] висловлюють сумніви щодо знахідок *Batrachium fluitans* (Lam.) Wimmer в Українських Карпатах. Окрім того, види роду характеризуються значною модифікаційною мінливістю залежно від обводненості екоотопів. Різкі коливання рівня води протягом вегетації призводять до появи у *Batrachium aquatile*, *B. circinatum* (Sibth.) Spach та *B. trichophyllum* наземних форм, причому для *B. circinatum* наземна форма закріплена номенклатурно в ранзі варієтету: *B. circinatum* var. *terrestre* Lunell (GCI) [21].

В останніх зведеннях по регіональних флорах України також наводиться різна кількість видів роду *Batrachium*: лише *B. circinatum* для флори Харківської обл. [5], три види роду для флори Сумської обл. [4], п'ять видів для Лівобережного [1] та шість — для Середнього Придніпров'я у цілому [7]. Такі розбіжності, на наш погляд, є наслідком недостатнього вивчення регіональних водних флор, а також різного трактування обсягу видів роду. Все це і спонукало нас до написання даної статті.

Монографічне опрацювання роду *Batrachium*, здебільшого на матеріалах з Бельгії та інших країн Північної і Центральної Європи, здійснив Dumortier (1863). У Росії систематичний огляд видів *Batrachium* виконали І.Р. Шмальгаузен (1874) та А.П. Петуніков (1900). Згодом його розглядали переважно у ранзі секції [18] чи підроду [15—17] роду *Ranunculus*.

Нині у Східній Європі, як і у світі в цілому, ще не сформувався єдиний погляд щодо таксономічного рангу *Batrachium*.

Водночас М.М. Цвельов [11, 12] розглядає *Batrachium* як окремий рід. На основі власних спостережень у природі, опрацювання гербарних (*KW*, *CWB*) та літературних даних ми приймаємо як реально існуючі у складі флори України п'ять видів роду *Batrachium*: *B. aquatile* (L.) Dumort., *B. circinatum* (Sibth.) Spach, *B. fluitans* (Lam.) Wimmer, *B. rionii* (Lagger) Nyman, *B. trichophyllum* (Chaix) Bosch.

Batrachium gilibertii V. Krecz. [8] включаємо до складу *B. aquatile* як синонім, оскільки відмінність рослин цих таксонів за ступенем розчленування листкової пластинки плаваючих на поверхні води листків (пальчатороздільна у першого та пальчаторозсічена у другого) не вважаємо таксономічно значущою. М.М. Цвельов [12] розглядає *B. gilibertii* у складі *B. aquatile*, припускаючи у межах *B. aquatile*

s. I. наявність екологічних форм, зокрема гомофільної *B. divaricatum* (Schrank) Wimm.

За матеріалами переглянутого нами гербарію флори України назва *B. divaricatum* (Schrank) Schur належить до синонімів *B. trichophyllum* (Chaix) Bosch.

Таксономічний статус *B. carinatum* Schur на сьогодні сумнівний. М.М. Цвельов [12] провізорно відносить цю назву в синоніми до *B. divaricatum* (Schrank) Wimm., в інших джерелах вона розглядається у синоніміці *B. aquatile* [19]. Гербарних зборів з території України для певних тверджень з цього приводу зовсім обмаль.

Batrachium kauffmannii (Clerc) V. Krecz. розглядаємо як великолисту форму у складі *B. trichophyllum*. Аналіз діагностичних ключів щодо ознак видів, споріднених *B. trichophyllum* s. l., дає підстави вважати, що враховані ознаки стосуються досить варіабельних морфометричних показників (довжини та ширини листків, ступеня розчленування листкової пластинки). Їх варіабельність, на наш погляд, вкладається у рамки модифікаційної мінливості, залежної від обводненості екотопу, характеру донних відкладів, проточності. Спільне зростання кількох видів сприяє гібридизації, тому серед гербарних зборів з роду *Batrachium* багато нетипових матеріалів.

Наводимо зведені дані з таксономії (таблиця) та ключ для визначення видів роду *Batrachium*, поширених в Україні.

1. Генеративні пагони, крім розсічених на ниткоподібні сегменти підводних листків, мають плаваючі на поверхні води довгочерешкові листки з 3–5-лопатовими чи 3–5-роздільними пластинками. Пелюсток 5, з округлими нектарними ямками*B. aquatile*
— Плаваючі листки відсутні, підводні листки багаторазово розсічені на ниткоподібні сегменти. Пелюсток 5–8, з грушоподібними чи півмісяцевими нектарними ямками2
2. Листки 6–10 см завдовжки, при вийманні з води більш-менш злипаються. Пелюсток 5–7(8), з грушоподібними нектарними ямками*B. fluitans*
— Листки 1,5–5,0 см завдовжки, при вийманні з води злипаються або залишаються розчепіреними, не злипаються. Пелюсток 5, з півмісяцевими нектарними ямками3
3. Листки сидячі, жорсткі, при вийманні з води не злипаються. Пелюстки 6–10 мм завдовжки*B. circinatum*
— Листки з черешками, м'які, при вийманні з води більш-менш злипаються. Пелюстки 3,0–5,5 мм завдовжки4
4. Листки 1,5–2,5 см завдовжки. Плодики дуже дрібні, 0,7–1,0 мм завдовжки, в обрисі майже кулясті, голі. Плоди у великих особин із 40–80, у дрібних — із 25–40 щільно розміщених плодиків*B. rionii*
— Листки 3–4(5) см завдовжки. Плодики більшого розміру, 1,2–1,5 мм завдовжки, в обрисі довгасті, більш-менш волосисті. Плоди із 15–35(40) нещільно розміщених плодиків*B. trichophyllum*

Ключі для визначення видів *Batrachium* з урахуванням утворення ними наземних форм нам невідомі, хоча в літературі наводяться малюнки наземних форм окремих видів [15]. Спільною ознакою всіх наземних форм видів роду є різке зменшення лінійних розмірів рослин, наявність вкорочених міжвузлів зі зближеним листкорозміщенням, прискорення онтогенезу та зміна тривалості життя і життєвої форми. Водні форми — це багаторічники, криптофіти (гідрофіти), наземні — однорічники, терофіти. У природних умовах, як правило, у популяції, крім наземної форми, існує типова водна або принаймні перехідна, і візуально

Зведені дані з таксономії видів роду *Vatraschium* в Україні

Основні джерела літератури	
Мосуакин et Fedorovichuk, 1999 [20]	Морозюк, 1987 [10]
Основна назва	Найуживаніша синоніміка
<i>B. aquatile</i> (L.) Dumort.	<i>B. carinatum</i> Schur <i>B. aquatile</i> (L.) Dumort. (<i>R. aquatilis</i> L.) <i>B. gilbertii</i> V. Krecz (<i>Ranunculus diversifolius</i> (Gilib.) Min.)
<i>B. circinatum</i> (Sibth.) Spach	<i>B. foeniculaceum</i> (Gilib.) V. Krecz. (<i>R. circinatus</i> Sibth.)
<i>B. fluitans</i> (Lam.) Wimmer	<i>B. fluitans</i> (Lam.) Wimm. (<i>R. fluitans</i> Lam.) Gray
<i>B. rionii</i> (Lagger) Nyman	<i>B. rionii</i> (Lagger) Nym. (<i>R. rionii</i> Lagger)
<i>B. trichophyllum</i> (Chaix) Bosch	<i>B. trichophyllum</i> (Chaix) Bosch (<i>R. trichophyllus</i> Chaix)
	<i>B. kauffmannii</i> (Clerc) V. Krecz <i>B. divaricatum</i> (Schrank) Schur (<i>R. divaricatus</i> Schrank)
Назви видів, прийняті авторами	
Вісюліна, 1953, 1965 [2,3]	Цвелев, Грингаль, 2001 [12]
<i>B. carinatum</i> Schur — <i>B. gilbertii</i> V. Krecz	— <i>B. aquatile</i> (L.) Dumort. —
<i>B. foeniculaceum</i> (Gilib.) V. Krecz.	<i>B. circinatum</i> (Sibth.) Spach
—	<i>B. fluitans</i> (Lam.) Wimm.
<i>B. rionii</i> (Lag.) Nym.	<i>B. rionii</i> (Lagger) Nym. <i>B. trichophyllum</i> (Chaix) Bosch <i>B. kauffmannii</i> (Clerc) Krecz <i>B. divaricatum</i> (Schrank) Wimm.

відзначається зміна обводненості екотопу, перехід від лімнофази та прибережної екофази до наземної. Для встановлення видової належності наземних форм *Batrachium* за гербарними матеріалами потрібна наявність серійних гербарних зборів.

У роді *Batrachium* представлені прикріплені до дна водойм рослини, які нерідко відриваються і вільно плавають у товщі води. Іноді утворюють карликову наземну форму з розсіченими на ниткоподібні сегменти листками. Довжина зануреного у воду пагона становить (15)25—100(300) см. Листки з прилистками, які більше, ніж до середини, зрослися з черешками, розміщені спіралью. Пластинки або однакові в усіх листків, багаторазово розсічені на ниткоподібні сегменти, або у верхніх листків плаваючі на поверхні води, пальчасто 3-5-розсічені, -роздільні або -лопатеві, з досить широкими зубчастими лопатями.

Квітки поодинокі, двостатеві, актиноморфні, з подвійною оцвітиною, 5—25 мм діаметром, на довгих квітконіжках. Чашолистків 5, вони опадають при плодах; пелюсток 5, зрідка 6—8, білих, із жовтуватою нектарною ямкою при основі. Квітколоже кулясте, яйцеподібне чи тупоконічне, волосисте, рідше голе. Тичинки численні, з тонкими нитками. Гінецей апокарпний, з багатьох плодолистків із одним насінневим зачатком у кожному. Стовпчики короткі, прямі або дещо зігнуті. Плоди — багатогорішки з 20—80 плодиків, плодики 0,7—2,5 мм завдовжки, голі чи більш-менш волосисті, зі скульптурою з поперечних зморшок, на верхівці з коротким, інколи майже відсутнім носиком.

1. *B. aquatile* (L.) Dumort. 1863, Bull. Soc. Bot. Belg., 2: 215. — *Ranunculus aquatilis* L. 1753, Sp. Pl.: 556, s.str. — *B. gilbertii* Krecz. 1937, Фл. СССР, 7:345.

У стоячих та слабопроточних водоймах, часто мілководних і пересихаючих, на болотистих берегах, болотах. Евриокеанічний вид, спорадично поширений по всій Україні [2, 6], однак переважна кількість гербарних зборів (*KW*, *СWB*) датована першою чвертю ХХ ст. Аналіз місцезнаходжень, особливо з околиць міст Києва та Харкова, доводить, що багато з них нині не існують. Сучасні достовірні знахідки виду відомі з чотирьох областей: Київська, Переяслав-Хмельницький р-н, Студениківський лісовий масив. 2001. О.І. Прядко; Тернопільська, Кременецький р-н, струмок в околицях с. Білокриниця. 08.07.2002. І.С. Контар; Черкаська, Жашківський р-н, с. Адамівка, у ставку. 06.2002. Г.А. Чорна; Чернігівська, Бахмацький р-н, верхів'я р. Ромен. 26.06.2004. А.А. Куземко. До *B. aquatile* належить частина гербарних зборів (*KW*), визначених як *B. divaricatum*, зокрема два зразки (гетерофільний та гомофільний): Житомирська обл., Дзержинський р-н, с. Корчівка, у водоймі на заплаві р. Лісова (притока р. Тетерів). 28.05.1958. А.І. Барбарич, Л.Ф. Кучерява. Інші гербарні зразки, визначені як *B. divaricatum* (*KW*), на наш погляд, слід віднести до *B. trichophyllum*, як і збори *B. carinatum*.

2. *B. circinatum* (Sibth.) Spach, 1839, Hist. Nat. Vég. (Phan.), 7: 201. — *Ranunculus circinatus* Sibth. 1774, Fl. Oxon.: 175. — *R. foeniculaceus* Gilib, 1782, Fl. Lithuan., 5: 261. — *Batrachium foeniculaceum* (Gilib.) Krecz. 1937, Фл. СССР, 7: 338.

В озерах, ставках, старицях та річках з повільною течією. Звичайний для всієї території України вид, який ми пов'язуємо з його індиферентністю стосовно гра-

дієнта океанічності. У гербаріях (*KW*, *CWB*, *PW*) наявні не лише численні старі збори, а й сучасні знахідки з різних областей України.

3. *B. fluitans* (Lam.) Wimm. 1840, Fl. Schles.: 9. — *Ranunculus fluitans* Lam. 1779, Fl. Fr., ed. 2, 3: 184.

У річках та струмках з досить швидкою течією. Океанічний вид, рідкісний для флори України. Достовірно відома знахідка з Правобережного Полісся: Житомирська обл., Лупинський р-н, с. Повч, поблизу р. Жерев. 17.09.2002. О.О. Орлов, Д.М. Якушенко. За усним повідомленням В.В. Коніщука вид знайдено на Волинському Поліссі у Черемському природному заповіднику. Можливі майбутні знахідки виду в північно-західних регіонах України.

4. *B. rionii* (Lagger) Nyman. 1852, Bot. Not. (Lund), 1852: 98. — *Ranunculus rionii* Lagger, 1848, Flora (Regensb.), 31: 49.

У невеликих стоячих та слабопроточних водоймах, переважно солонуватих, які іноді пересихають у другій половині літа. Як евриконтинентальний вид тяжіє до водойм степової зони України, хоча трапляється і в Лісостепу.

5. *B. trichophyllum* (Chaix) Bosch, 1850, Prodr. Fl. Batav., 1: 7. — *Ranunculus trichophyllum* Chaix, 1786, in Vill., Hist. Pl. Dauph., 1: 335. — *B. kauffmannii* (Clerc) V. Krecz. 1937, Фл. СССР, 7: 343. — ? *B. divaricatum* (Schrank) Wimm. 1840, Fl. Schles.: 9.

У річках, озерах та ставках. Звичайний для всієї території України вид, індиферентний за градієнтом океанічності. Вид досить варіабельний, а його номенклатура є найскладнішою серед видів роду *Batrachium*, поширених в Україні.

Таким чином, результати наших досліджень підтверджують наявність у складі флори України п'яти видів роду *Batrachium*: *B. aquatile*, *B. circinatum*, *B. fluitans*, *B. rionii*, *B. trichophyllum*.

Назви *B. divaricatum*, *B. gilibertii*, *B. kauffmannii*, які наводили для флори регіону попередні дослідники [2, 3, 6, 10], ми віднесли до синонімів. Ми, як і С.К. Черепанов [13, 14], С.Л. Мосякін та М.М. Федорончук [20], розглядаємо *B. trichophyllum* s. l., на відміну від М.М. Цвельова [11, 12], котрий приймає видову самостійність *B. kauffmannii* (Clerc) Krecz. та *B. divaricatum* (Schrank) Wimm.

Для з'ясування таксономічного статусу сумнівних видів роду *Batrachium* та його сучасного поширення в Україні потрібне їх подальше критико-таксономічне опрацювання на основі нових гербарних зборів з різних регіонів країни.

1. Байрак О.М. Конспект флори Лівобережного Придніпров'я. Судинні рослини. — Полтава: Верстка, 1997. — 164 с.
2. Вісюліна О.Д. Рід Водяний жовтець — *Batrachium* S.F. Gray. // Флора УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1953. — С. 104—109.
3. Вісюліна О.Д. Водяний жовтець — *Batrachium* S.F. Gray // Визначник рослин України. — К.: Урожай, 1965. — С. 280—281.
4. Гончаренко І.В. Аналіз рослинного покриву північно-східного Лісостепу України // Укр. фітоцен. зб. Сер. А. Вип. 1(19). — К.: Фітосоціоцентр, 2003. — 203 с.
5. Горелова Л.Н., Алехин А.А. Растительный покров Харьковщины. — Харьков, 2002. — 231 с.
6. Дідух Я.П., Федорончук М.М. Fam. Ranunculaceae Adans. — Родина Жовтецеві // Екофлора України. Т. 2. — К.: Фітосоціоцентр, 2004. — С. 43—60.

7. Конспект флоры Среднего Придніпров'я. Судинні рослини. — К.: Фітосоціоцентр, 1998. — 140 с.
8. Кречетович В.И. Род Шелковник, водяной лютик — *Batrachium* S.F. Gray // Фл. СССР, т. 7. — М.; Л., 1937. — С. 335—350.
9. Макрофиты-индикаторы изменений природной среды. — Киев: Наук. думка, 1993. — 435 с.
10. Морозюк С.С. Водяной лютик (*Batrachium* (DC.) S.F. Gray) // Опред. высш. раст. Украины. — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 50.
11. Цвелев Н.Н. Род *Batrachium* (DC.) S.F. Gray (Ranunculaceae) в Восточной Европе // Нов. системат. высш. раст. — СПб., 1998. — С. 67—81.
12. Цвелев Н.Н., Гринталь А.Р. Род шелковник — *Batrachium* (DC.) S.F. Gray // Фл. Вост. Евр. Т. 10. — 2001. — С. 165—174.
13. Черепанов С.К. Сосудистые растения СССР. — Л.: Наука, 1981. — 510 с.
14. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). — СПб.: Мир и семья, 1995. — 992 с.
15. Casper S.J., Krausch H.-D. Familie Ranunculaceae // Pascher A. Süßwasserflora von Mitteleuropa. Ed.2. // Pteridophyta und Anthophyta. — 1981. — 2. — S. 482—530.
16. Cook C.D.K. Ranunculus subgen. *Batrachium* (DC.) A. Gray // Flora Europaea. — Cambridge, 1964. — Vol. 1. — P. 237—238.
17. Cook C.D.K. A monographic study of *Ranunculus* subgenus *Batrachium* (DC.) A. Gray // Mitt. Bot. Staatssamml. — München, 1966. — Bd. 6. — S. 47—237.
18. Glück H. Ranunculus sect. *Batrachium* // Pascher A. Die Süsswasser — Flora Deutschlands, Osterreichs und der Schweiz. — Jena, 1936. — 15. — S. 180—213.
19. Husák Š., Hejný S., Slavík B. *Batrachium* (DC.) S.F. Gray // Květena České socialistické republiky. — 1. — Praha: Academia, 1988. — S. 446—456.
20. Mosyakin S.L., Fedoronchuk M.M. Vascular plants of Ukraine. A nomenclatural checklist. — Kiev, 1999. — 346 p.
21. The International plant name index (IPNI). 2002—2003: <http://www.ipni.org/index.html>.

Рекомендує до друку
С.Л. Мосякін

Надійшла 05.11.2004

Г.А.Черная

Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины

РОД *BATRACHIUM* (DC.) S.F. GRAY (*RANUNCULACEAE*) ВО ФЛОРЕ УКРАИНЫ

На основании обработки гербарных сборов (*KW*, *CWB*), литературных данных и наблюдений в природе для флоры Украины приводятся пять видов рода *Batrachium* (DC.) S.F. Gray (*B. aquatile* (L.) Dumort., *B. circinatum* (Sibth.) Spach, *B. fluitans* (Lam.) Wimm., *B. rionii* (Lagger) Nyman., *B. trichophyllum* (Chaix) Bosch). Учтена основная синонимика, охарактеризовано современное распространение видов рода в Украине. Представлен ключ для определения видов.

Ключевые слова: *Batrachium*, таксономия, Украина

Г.А. Chorna

Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University

GENUS *BATRACHIUM* (DC.) S.F. GRAY (*RANUNCULACEAE*) IN UKRAINE

Five species of *Batrachium* (DC.) S.F. Gray (*B. aquatile* (L.) Dumort., *B. circinatum* (Sibth.) Spach, *B. fluitans* (Lam.) Wimm., *B. rionii* (Lagger) Nyman., *B. trichophyllum* (Chaix) Bosch) are represented in the territory of the Ukraine. The determination key for *Batrachium* species of the Ukraine flora is presented.

Key words: *Batrachium*, taxonomy, Ukrainian.